

KONSERVERING AV ALTERRAMME

Voss Kirke

Ragazzon, Thomas

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
 Storgata 2, Postboks 736 Sentrum, 0105 Oslo
 Telefon: 23 35 50 00
www.niku.no

Tittel Konservering av alterramme Voss Kirke	Rapporttype/nummer NIKU Oppdragsrapport 02/2022	Publiseringsdato 02.01.2023
	Prosjektnummer 1022103	Oppdragstidspunkt 06.09.21-12.09.21
	Forsidebilde Alterramme før behandling, Thomas Ragazzon Smestad	
Forfatter(e) Ragazzon, Thomas	Sider 30	Tilgjengelighet Åpen
	Avdeling Konservering	

Prosjektleder Thomas Ragazzon Smestad
Prosjektmedarbeider(e) Dagheid Berg
Kvalitetssikrer Kjersti Marie Ellewsen

Oppdragsgiver(e) Riksantikvaren, ved Henrik Smith
--

Sammendrag Voss kirke er en middelalderkirke i stein datert 1277. Dagens altertavle var opprinnelig et middelalderskap som bestod av et kvadratisk skap med to fløydører med utskårne skulpturer og en predella. Altertavlen ble ombygd på 1680-tallet til en barokktavle, og i dag er det kun skapets korpus med masverk, rondell/pynteramme og predellaen som er bevart av den opprinnelige gotiske altertavlen. Alterrammen/rondellen i Voss kirke ble tilstandsvurdert av NIKU i 2017 og det ble meldt inn et behov for konservering. Rondellen hadde store områder med oppskallinger og avskallinger. De eldre retusjene var utført i grå nøytralfarge og forstyrret betraktning av gjenstanden fra normalavstand. Overflaten var svært støvete og skitten, og fargene fremstod blasse og dempede. På oppdrag fra Riksantikvaren ble arbeidet med rondellen utført i 2021, rondellen ble renset, konsolidert og retusjert, og resterende deler av altertavlen ble overflaterenset.
--

Emneord Altertavle, barokk, middelalder, forgylling, limfarge, konsolidering og retusjering
--

Avdelingsleder

Kjersti Marie Ellewsen

Nøkkelinformasjon

Bygning	Voss kirke/ Voss kyrkje/ Vangskyrkja, Voss kommune, Vestland fylke
Topografisk nummer	280
Kulturminne-id	85868
Vernestatus på bygg	Fredet
Bestiller av oppdrag	Riksantikvaren
Kontaktperson ved Riksantikvaren	Henrik Smith
Eier og bruker av bygget	Voss kyrkjelege fellesråd
Kontaktperson ved bygningen	Kirkeverge Svein Tøsse
Gjenstand som er konserverv	Sirkulær pynteramme/rondell, del av altertavlen
Målsetting for rapporten	Dokumentere behandling av den sirkulære pynterammen/rondellen.

Innholdsfortegnelse

1	Bakgrunn/innledning	7
2	Kort historikk	7
2.1	Oppbygging	9
3	Tidligere behandlinger og tilstandsvurderinger	10
4	Tilstand 2017	11
4.1	Tilstand 2021	11
5	Anbefalte tiltak fra 2017	20
6	Behandling 2021	21
6.1	Støvrems/overflaterens sirkulær ramme	21
6.2	Konsolidering	22
6.3	Retusjering	23
6.4	Overflaterens albertavle og maleri	27
6.5	Materialliste, behandling	Feil! Bokmerke er ikke definert.

1 Bakgrunn/innledning

Den sirkulære alterrammen/rondellen i Voss kirke ble tilstandsvurdert av NIKU i 2017 og det ble meldt inn et behov for konservering. Rondellen hadde store områder med oppskallinger og avskallinger. De eldre retusjene var utført i grå nøytralfarge og forstyrret inntrykket av gjenstanden fra normalavstand. Overflaten var svært støvete og skitten, og fargene fremstod blasse og dempede. På oppdrag fra Riksantikvaren utførte NIKU rens og sikring av malingslaget av rondellen i september 2021.

2 Kort historikk

Voss kirke er en middelalderkirke i stein datert 1277. Dagens altertavle var opprinnelig et middelalderskap som bestod av et kvadratisk skap med to fløydører med utskårne skulpturer og en predella. Altertavlen ble ombygd på 1680-tallet til en barokktavle, og i dag er det kun skapets korpus med masverk, rondell/pynteramme og predellaen som er bevart av den opprinnelige gotiske altertavlen.

Kildematerialet angående rondellens historikk og datering er noe sprikende på datering. Rapporten til Finn Krafft og rapporten til Bjørn Kalland og Rolf E. Johansen gir sterke indikasjoner på at rammen har tilhørt middelalderskapet. Dette stemmer også stilmessig. Samtaler med Kristin Kausland (forsker – konservator) og Elisabeth Andersen (forsker – kunsthistoriker) ved NIKU bekrefter de samme antagelsene.

- Finn Krafft var i sin rapport fra 1936 overbevist om at rondellen er middelalder¹: *Den skårete ringen er utvilsomt middelalder, og innenfor den ser det ut til å ha sittet en stor skåret figur på en tronstol. Tronstolen later til å ha hatt små tynne spir i hjørnene av et rødmalt ryggstø* (Kraft, 1936).
- Rapporten til Bjørn Kalland og Rolf E. Johansen bekrefter langt på vei det samme,² men mindre uttalt: *Under maleriet ligger en forgylt bunn med et rødt felt innenfor, som muligens avtegner konturene etter en sittende figur. Mellom rødfargen og mandorlaens underkant ligger grunderingen bar. Den formen som begrenses av rødfargens inner- og underkant, av forgyllingens underkant og av nedre del av mandorlaens indre kant, kan tyde på at her har stått en krone med en sittende figur. To naglehull i bunnen under rødfargen kan ha tjent som feste for tronen, samtidig som et hull øverst i det feltet der den antatte figur har vært, kan ha tjent som feste for denne. To mindre hull i de vertikale avgrensningene mellom rødt og gull, kan bety at kronen har vært utstyrt med spir. Grunderingen ligger også bar i et par cm' s bredde fra underkant a v gullet og rødfargen, oppover til et stykke over øverste hull, hvor den avsluttes i en spiss. På hver side av det øverste store naglehullet, er to vertikale felt som ikke har vært forgylt. Feltene er avgrenset med riss i grunderingen. Dette kan være merker etter spir på tronens rygg. Ut fra disse antagelser skulle tronen være skåret i perspektiv. I det feltet der den antatte figur har stått, er tydelige avmerkinger av et kors. Korset er malt negativt med en transparent sortfarge i støtteknikk. Høyre korsarm er delvis dekket av en hvit farge, likeledes på begge sider av den bredeste sprekken ned til mandorlaen og også de to hjørnefeltene under nedre kant av rødfargen. Det ser ut som om korset er sekundært. Korsets "farge" er grunderingen* (Kalland og Johansen, 1964-1967).
- I boken Voss Kyrkje av Arne berg fra 1977 omtales altertavlen på side 39-42 og 76-77³. I beskrivelsen blir det ikke rettet spesielt fokus på rondellen, men det ser ikke ut til at Berg regner den som en del av middelalder alterskapet. Dette kommer heller ikke frem i tegningen Berg har laget av skapet (figur 2).

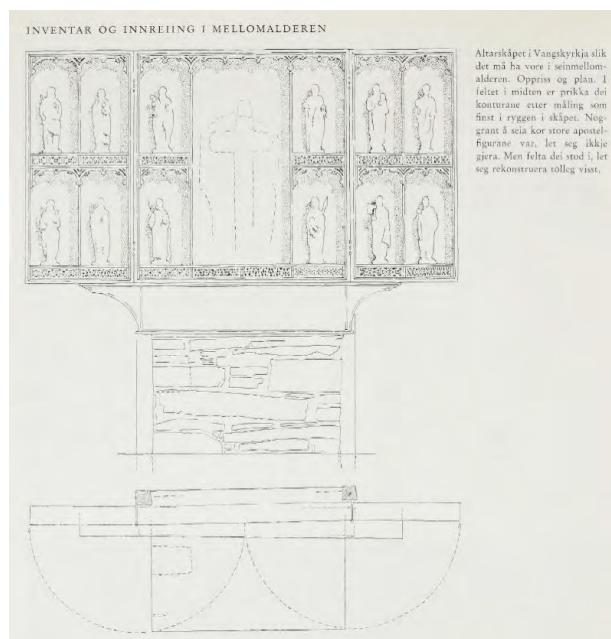
¹ RAKV-S-6224-D-Da-Da12-0090-0009-0001 (Rapport fra Finn Kraft. 1936)

² 85868_Voss_kirke_RAKV-S-6224-D-Da-Da12-0090-0013-0002 (side 20-36, rapport fra Kalland og Johansen 1964-1967)

³ Berg, Arne. Voss kyrkje, 1977.s 42

Figur 1: Kallands tegning av funn under rondellen 1964

Figur 2: Oppriss og plan slik arkitekt Arne Berg antok at middelalderskapet så ut.
Tegning Arne Berg

2.1 Oppbygging

Den sirkelrunde rammen er skåret i tre, og er satt sammen av 8 deler. Skjøtene mellom delene er dekket med lerret. Rammen har et flatt (plat) midtre parti dekorert med et bølgemønster, og den er kantet med rundstaver av grener og akantusløv. På treverket ligger et tykt grunderingslag overtrukket med et oljebasert isolasjonslag.

Undersøkelse 2017

I 2017 ble det gjort en enkel fargeundersøkelse som oppsummerer den originale fargeoppbyggingen på denne måten:

Område	Farge
Flatt midtre parti med bølgeformer	Mørk brun oljebasert maling
Yttersiden av akantusblader	Bladgull på rød bolus, oljebasert
Undersiden av akantusblader	Rød oljebasert maling
Akantusgrener	Bladsølv. Festet til oljelag på hvit oljebasert undermaling. Sølv er kun lagt på der det er synlig

Senere oppmaling (undersøkelse 2017)

Som første overmaling ble rammens flate midtparti malt blå, senere brun og deretter dagens grå. Dagens lag er tykt og ujevnt påført (bølgeformene ser ut til å ha vært malt røde samtidig med det blå). Akantusblader og grener fikk et nytt lag med bladgull og bladsølv som ligger på en hvit grunning overtrukket med et oljelag. Undersiden deretter, mørk rød farge, og senere dagens rødbrune farge.

Den ytre kanten med forgylt akantus ble senere fernissert. Malingslagene i strukturen er oljebaserte med unntak av dagens grå og røde vannbaserte overmaling. I tillegg til fargelagene ligger det flere grunnings- og sparkellag i strukturen. Utfallene i malingslaget er retusjert. Retusjeringsfargen er litt mørkere og kjøligere enn dagens grå overflate. Skader i sølv og gullet er tidligere retusjerte med en lys grå vannbasert maling

Kommentarer til fargeundersøkelsen fra 2017

Det var ikke tid til å utføre en mer utfyllende undersøkelse av fargelagene i 2021, men tidligere kildematerialet fører til noe tvil om den originale oppbyggingen. På et senere tidspunkt bør det derfor vurderes å gjøre en mer omfattende undersøkelse. Fargeundersøkelsen til Kalland og Johansen ser ut til å ha avdekket fargelag som ikke ble registrert i 2017.

Finn Krafft beskrev det flate midtpartiet på rammen før oppmaling: *mellom rankene er et skymønster i hvitt med fine røde streker*. Finn Krafft mente også at midtpartiet var malt i en *frisk lysende grøn-blå farge* i barokken og jeg vil tro han refererer til første oppmalingslag beskrevet i 2017. Krafft skrev i rapporten at han vil tilbakeføre tavlen til denne fargen.

Kalland og Johansen gjorde en mer inngående undersøkelse med uttak av snitt i 1964 og ut i ifra deres rapport kan det se ut til at undersøkelsen i 2017 ikke har avdekket alle fargelag (figur 3). Det ble ved Kalland og Johansens undersøkelse på enkelte områder funnet en sort undermaling samt et blått fargelag i azuritt som ikke er avdekket i 2017.

Figur 3: Kalland og Johansens snitt fra rondell i 1964

3 Tidligere behandlinger og tilstandsvurderinger

Under nevnes konserveringsarbeid som det er funnet rapporter på i Riksantikvarens arkiv. Dette betyr ikke at listen er fullstendig og det er sannsynlig at rondellen er behandlet flere ganger enn dette.

År	Hvem	Behandling og eller tilstandsvurdering
1936	Finn Krafft	Fargeundersøkelse og ny oppmaling etter barokke fargelag.
1964	Bjørn Kalland og Rolf E. Johansen	Konsolidering med polyvinyl acetat og den ytre listen av rondellen ble behandlet med voks. Skader ble retusjert med pigmenter i eggtempera.
1983	Jon Brænne og Tone Olstad	Tilstandsvurdering uten noen form for inngrep. Ut ifra rapport kan det virke som om tavlen har stått ubehandlet fra 1964.
2017	Brit Heggenhougen og Christine Løvdal	Tilstandsundersøkelse samt konsolidering-, rens- og retusjeringstester.

4 Tilstand 2017

Malingslaget var preget av mye opp- og avskallinger. I områdene med forgylling er det mye materialutfall og det er mange lukkede oppskallinger. I det flate midtfeltet var oppskallingene stive.

Rammen var svært skitten, og det lå et tykt støvlag i fordypninger og på alle horisontale partier. Det grå overflatelag er vannbasert (limfarge) og sårbar for fukt. Det var mange mindre vannskjolder på hele flaten.

Voksen (påført av Kalland i 1976) på forgyllingen i rammens ytre kant har mørknet og gulnet. Den har trukket til seg smuss, noe som har ført til stygge brune flekker på overflaten. Forgyllingen på den indre kanten mot maleriet er ikke voksbehandlet, og har heller ikke de brunlige flekkene.

Skader i sølvet og gullet hadde blitt retusjert i en lys grå farge, hvor retusjene ligger delvis ut over selve skadeområdet. Det er usikkert om disse retusjene stammer fra Kalland eller en senere periode.

4.1 Tilstand 2021

Siden NIKU var i kirken i 2017 har det vært en endring i tilstand og det var tydelige nyere spor etter avskallinger på rammen. Det lå rester etter nylige avskallinger under rammen og det var nye sår som fremstod som for hvite til å ha stått siden før 2017.

Figur 4: Detalj av rondell før konservering

Figur 5: Detalj av rondell før konservering

Figur 6: Detalj av rondell før konservering

Figur 7: Detalj av rondell før konservering

Figur 8: Detalj av rondell før konservering

Figur 9: Detalj av rondell før konservering

Figur 10: Detalj av rondell før konservering

Figur 11: Detalj av rondell før konservering

Figur 12: Detalj av rondell før konservering

Figur 13: Detalj av rondell før konservering

Figur 14: Detalj av rondell før konservering

Figur 15: Detalj av rondell før konservering

Figur 16: Detalj av rondell før konservering

Figur 17: Detalj av rondell før konservering

Figur 18: Detalj av rondell før konservering

Figur 19: Detalj av rondell før konservering

Figur 20: Detalj av rondell før konservering

5 Anbefalte tiltak fra 2017

Under forprosjektet ble det foretatt prøver på rensing, fastlegging av løs maling og retusjering av skader, og disse prøvefeltene har dannet grunnlaget for behandlingen i 2021.

Rensing

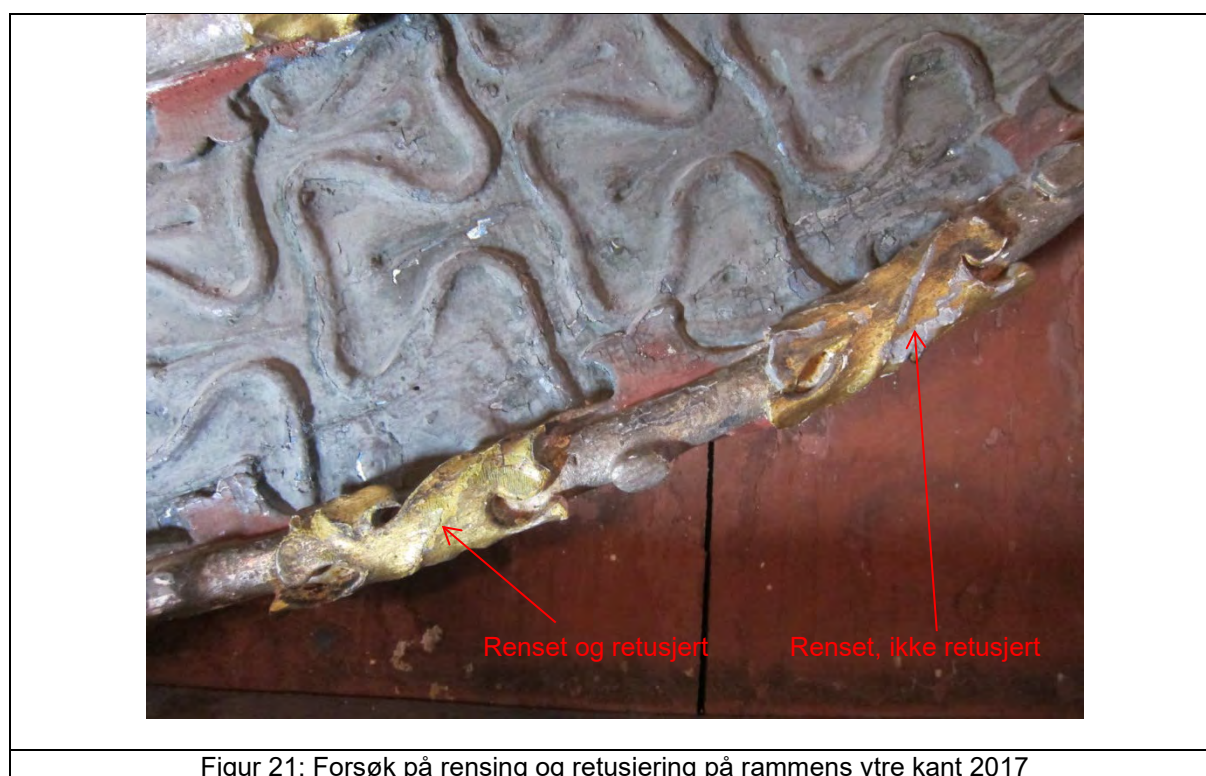
Den svært støvete overflaten ble anbefalt tørrenset med pensel og støvsuger før overflaterens med tørrensesvamper. Tørrensing ble foreslått på den grå og røde limbaserte overmalingen som tåler lite fukt. Områder med gull- og sølvfolie ble anbefalt rensset med våtrensemidler. Det ble foreslått å fjerne det som var mulig av den «mørknede fernissen» (dette er voks beskrevet i Kallands rapport) på forgyllingen i den ytre sirkelen. Gamle retusjer på sølv og gull som ligger ut over skadeområdet ble også anbefalt fjernet.

Konsolidering

Det ble ikke gitt nøyaktige anbefalinger for bruk av klebmidler, men i rapporten henvises det til tester utført med Lascaux medium for konsolidering (LMK), og av limtypene som ble testet fungerte LMK best.

Retusjering

For retusjeringen skulle skader retusjeres i lokalfargen. Skjolder og utfall i limfargelaget ble anbefalt retusjert med pastellblyanter og eventuelle mørke flekker i forgyllingen ble anbefalt dempet med retusjer med gouache tubefarger.

Figur 21: Forsøk på rensing og retusjering på rammens ytre kant 2017

6 Behandling 2021

6.1 Støvrens/overflaterens sirkulær ramme

Overflate renset med støvsuger og myk pensel. Midtre del av ringen (bølgefeltet) ble renset med polyuretansvamber før konsolidering (enkelte steder etter konsolidering). Forgylte områder i gull og sølv ble renset med saliva i to omganger. Det ble valgt å ikke rense med løsemidler på den ytre delen av forgyllingen da dette hadde svært liten effekt på renseresultatet, og flekkene på gullet kunne ikke fjernes i sin helhet.

Figur 22: Detalj av smuss på ramme før rens

Figur 23: Detalj av smuss på ramme før rens

Figur 24: Detalj av smuss på ramme før rens

6.2 Konsolidering

Hoveddelen av oppskallingene hadde tidligere blitt konsolidert ved tidligere behandling (Kalland i 1964?) og områdene var stive og uten fleksibilitet. Dette gjorde også at de var mindre utsatt for bortfall, men de kunne lett knekkes av dersom man var uforsiktig.

Det ble gjort en vurdering av det anbefalt konsolideringsmiddelet fra 2017 og konkludert med at LMK var beste løsning. LMK har gode egenskaper som mykgjør, samt evnen til å holde på plass tykke harde fargelag. Påføringen av LMK ble hovedsakelig utført med spisspensel. På gullet langs ytre kant (hvor det var mye små oppskallinger) ble limet påført som flatekonsolidering gjennom japanpapir. Overskuddet av lim ble raskt fjernet med bomull på viklepinne fuktet i vann. Oppskallinger ble lagt ned med varmeskje og i enkelte tilfeller kun med press fra en silikonpensel.

Det ble vurdert om skadene i det flate midtpartiet skulle konsolideres med annet medium enn LMK siden dette var limfarge. Dessverre var oppskallingene for stive til at annet lim ville virket da det allerede var blitt brukt syntetisk lim i disse områdene ved tidligere konservering. På grunn av tidligere behandling var det også veldig mye limskjolder i disse områdene før vi startet konsolideringen. LMK ble tynnet 1:1 i vann for konsolidering og det ble ikke synlige nye skjolder etter limet. Noen av oppskallingene kunne ikke legges ned, men ble kun tilført lim for å unngå nye utfall.

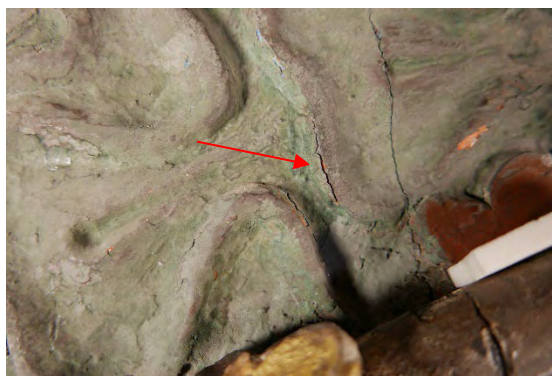
Det var enkelte oppskallinger på de polykrome skulpturen samt på panelet bak rondellen som måtte konsolideres selv om dette lå utenfor oppdraget. Dersom det ble stående, ville både originale og sekundære fargelag gå tapt. Konsolideringen ble utført med LMK.

Figur 25: Detalj før konsolidering

Figur 26: Detalj etter konsolidering

Figur 27: Detalj før konsolidering

Figur 28: Detalj etter konsolidering

6.3 Retusjering

Retusjeringen var et omfattende arbeid. Hovedmålet med retusjering var å dempe de tidligere grå retusjene samt dempe alle områder med hvite områder etter avskallinger. Skader ble ikke kittet. På grunn av valgte retusjeringsmetode vil retusjene ikke være synlige på betrakningsavstand, men de vil kunne ses på nært hold.

Arbeidet var fokusert på rondellen, men skader på panelet bak rondellen ble dempet samt enkelte mindre avskallinger på de polykrome skulpturene, på vingene, og på arkitraven.

Til retusjering ble det brukt gamblin conservation colours og gouache fra Schmincke Künstlerfarben. Begge medier har gode aldringsegenskaper og vil ikke endre farge over tid. I større avskallinger og skader ble retusjene lagt som streker retning på streker ble valgt etter form etter den Florentinske strekretusjen, men fargene følger derimot ikke retusjeringsteknikken. Mindre avskallinger ble prikket inn med spisspensel. Det ble vurdert å bruke pastellblyanter, men de ble for harde for det stive underlaget og de kunne lage nye skader.

Figur 29: Detalj før konsolidering

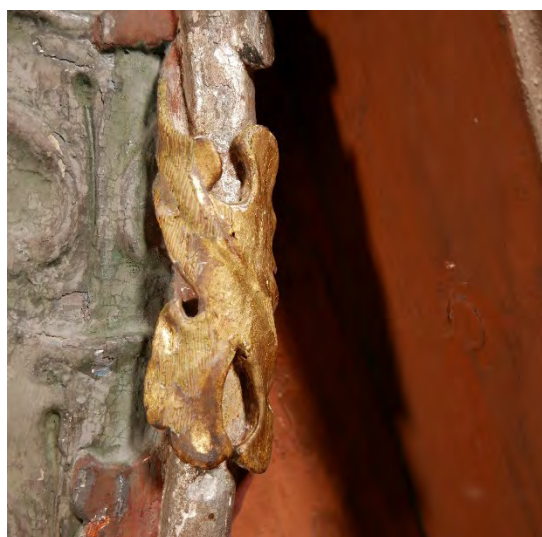
Figur 30: Detalj etter konsolidering og retusjering

Figur 31: Detalj før konsolidering og retusjering

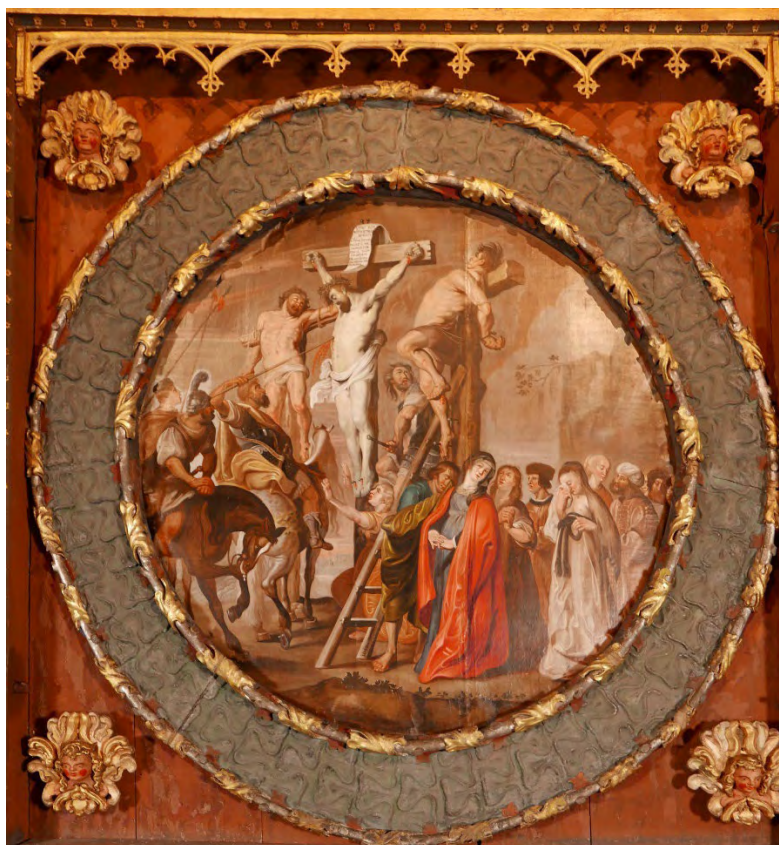
Figur 32: Detalj etter konsolidering og retusjering

Figur 33: Detalj etter konsolidering og retusjering

Figur 34: Rondell før behandling

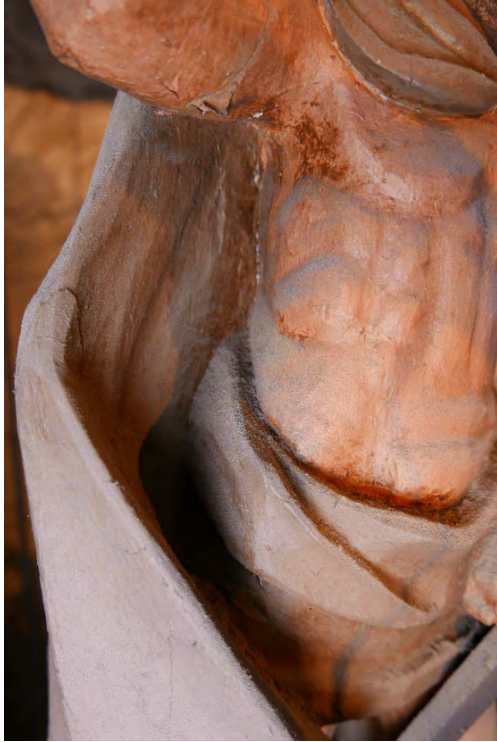
Figur 35: Rondell etter behandling

Figur 36: Altertavle etter behandling

6.4 Overflaterens altertavle og maleri

Resterende deler på altertavlen ble renset med støvsuger og myk pensel, med påfølgende rens med wallmaster sotsvamp. Karnasjoner og farger som tålte rens med saliva ble renset med bomull på viklepinne.

Figur 37: Detalj Jesus før rens

Figur 38: Detalj Jesus før rens

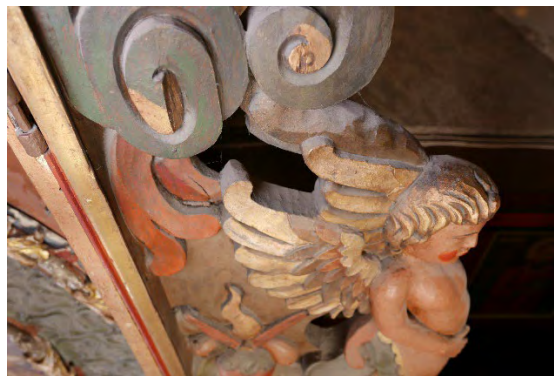
Figur 39: Detalj arkitrav før rens

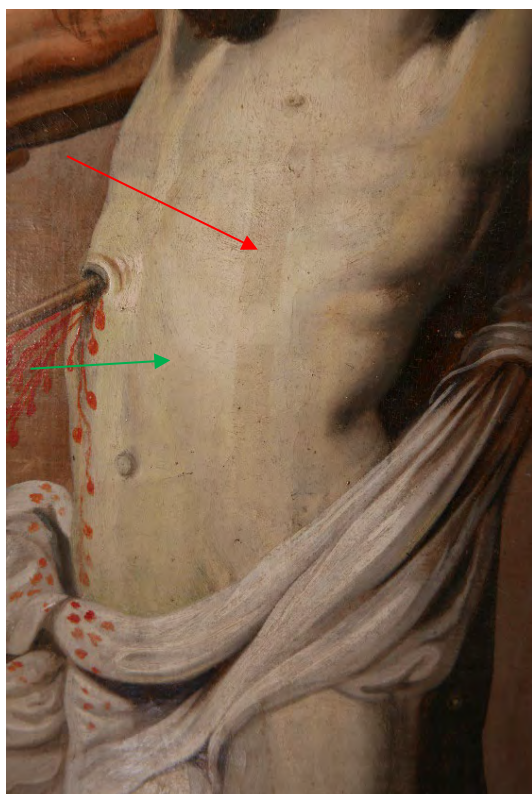
Figur 40: Detalj arkitrav før rens

Figur 41: Detalj arkitrav før rens

Figur 42: Detalj arkitrav før rens

Figur 43: Detalj maleri under rensing. Grønn pil viser rensset område, rød pil viser urensset område

Figur 44: Detalj vinge under rensing. Grønne piler viser rensset område

Figur 45: Detalj vinge før rens

Figur 46: Detalj vinge etter rens

Figur 48: Detalj under rensing

Figur 49: Detalj under rensing

7 Material liste

Tiltak	Metode	Materialer Handelsnavn	Materialer (kjemisk sammensetning)	Område
Konsolidering	Påført punktvis med spiss pensel, varmeskje ca. 75 °C	Lascaux medium for konsolidering (LMK)	En vannbasert dispersjon av en akryl kopolymer	Rondell samt på polykrom skulptur av Jesus (føtter)
Tørrensing	Tørrensing. Støvsuger, pensel og stedvis bruk av polyuretansvamper og wallmaster svamp	Wallmaster svamp Polyuretansvamp	Vulkanisert gummi Polyuretan	Hele altertavlen og maleriet
Retusjering	Retusjering av utfall i malingslaget, oppstramming av linjer, demping av tidligere grå retusjer	Sminke gouache	Lysfaste pigmenter, kritt/fyllstoff og gummi arabicum	Rondellen bakgrunn i alterskapet
Retusjering	Retusjering av utfall i malingslaget, oppstramming av linjer, demping av tidligere grå retusjer	Gamblin conservation colours	Lysfaste pigmenter bundet i Laropal A-81	Rondellen

8 Kilder

- NIKU Oppdragsrapport 03 2017: A 380 Voss kirke. behandling av predella og forprosjekt på behandling av rammen på altertavlen. Brit Heggenhougen
- Riksantikvarens arkiv: RAKV-S-6224-D-Da-Da12-0090-0009-0001: Rapport fra Finn Kraft. 1936
- Riksantikvarens arkiv: 85868_Voss_kirke_RAKV-S-6224-D-Da-Da12-0090-0013-0002 (side 20-36, rapport fra Kalland og Johansen 1964-1967)
- Berg, Arne, Voss kyrkje, 1977, Voss kommune, Kirstes boktrykkeri

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Oppdragsrapport 02/2022

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736
Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112
Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 1b
7013 TRONDHEIM
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens
gt. 14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00